

نظام‌سازی قرآن بنیان؛ چیستی، چرایی و چگونگی

* حسین بابایی مجرب
* محمد عبدالحسین زاده

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۸ تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۱۲/۲۰

چکیده

نظام‌سازی مشترک معنوی برای چهار مصداق نظام‌شناسی در ساحت تکوین، نظام‌یابی در ساحت تشریح، نظام‌سازی در ساحت اعتباریات و نظام‌گزاری در ساحت عینی است. هرچند به معنای خاص ناظر به اعتبارات اجتماعی و سیاست‌گذاری عمومی است، ولی به معنای عام دربردارنده هر چهار ساحت بوده و قرآن مجید نیز به عنوان منبع معرفت‌شناسی دینی در ساحت چهارگانه ورود دارد؛ لکن در هر ساحت، به حسب آن ساحت، بر پایه تعریف مختار از نظام‌سازی، اگر این فرایند از یک سو ابتدا بر مبادی مستخرج از معارف قرآنی نداشته باشد و از سوی دیگر مماس با واقعیت‌های اجتماعی نباشد، به جای حل مسائل واقعی، حلال مسائل کاذب، غیراولویت‌دار و تحمیلی از مبادی دیگر معرفتی است. این انحراف از منابع متقن دینی، از یک طرف عامل توفیق‌نیافتن نظام اسلامی در تحقق اهداف مادی و معنوی خود و در نتیجه تشکیک نخبگان نظام و عامه مردم در هویت انقلابی نظام اسلامی است و از سوی دیگر منجر به استقرار خرده‌نظامات اجتماعی غیردینی و زمینه‌ساز و جاده‌صاف‌کن استبداد، هرچند صغیر و استکبار، هرچند بخشی و تشکیل حکمرانی سکولار، هرچند به‌طور نرم و خزنده، لکن تئوریزه شده می‌شود. آنچه در فرایند نظام‌سازی رخ می‌دهد، کشف مسائل نظامات و حل آنهاست که تحقق این

* عضو هیئت علمی گروه مدیریت اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (نویسنده مسئول).

h.babae64@gmail.com

* دانشجوی دکتری مدیریت دولتی دانشگاه علامه طباطبائی. abdolhosseinzadeh@gmail.com

مهم با اتکا به سه گانه منابع، مبادی و مسائل میسور است؛ توضیح آنکه این پارادایم (مبادی معرفتی) است که مسائل و راه‌حل آنها را تعریف می‌کند و مبادی معرفتی نیز از منابع کشف می‌شود، اما باید توجه داشت حرکت میان این سه ضلع، حرکتی دورانی است، نه خطی.

واژگان کلیدی: نظام‌سازی قرآن‌بنیان، منابع نظام‌سازی، مبانی نظام‌سازی، مسائل نظام‌سازی، اعتباریات، نظام‌شناسی تکوینی، نظام‌یابی تشریحی، نظام‌سازی اعتباری، نظام‌گرایی عینی.

۱. مقدمه

مفهوم‌شناسی نظام‌سازی همیشه در طول منازعات و گفت‌وگوهای علمی، محل مناقشه و معرکه دیدگاه‌ها بوده است. شاید از مهم‌ترین دلایلی که مناقشه بر سر این واژه را موجه می‌کند، اشتراک‌نداشتن مناقشه‌کنندگان بر سر تعریف نظام و - بالتبع - مفهوم‌شناسی واژه نظام‌سازی است. این مناقشه‌ها زمانی ابعاد گسترده‌تری دارد که اشتراک‌نداشتن در مفهوم‌شناسی این واژه، در دو بستر معرفتی متعارض و در نگاهی خوش‌بینانه، متباین تفکری - یعنی اندیشه اسلامی و اندیشه غرب - طرح شود. این تباین در مبادی معرفتی یا همان پارادایم، پرسش‌ها، پاسخ‌ها، اتجاهات، انتظارات و - در یک کلام - نوع نگرش به نظام‌سازی را متباین می‌کند.

لذا پراکندگی در تعاریف واژه نظام‌سازی از یک سو و اعتقاد نگارنده بر آنکه واژه نظام‌سازی در وضع تعینی، دچار تحولات و تطورات معنابهی شده است، مسیر پژوهش را هم به سوی تبیین معنای لغوی و هم تبیین معنای اصطلاحی در اندیشه اندیشوران اسلامی و غربی سوق می‌دهد.

۲. چیستی نظام‌سازی قرآن بنیان

۲-۱. معنای لغوی نظام

آنچه از بررسی بیشتر کتاب‌های لغت معتبر - مانند العین، تهذیب اللغة، المحيط فی اللغة، لسان العرب، مجمع البحرین، معجم مقاییس اللغة، قاموس المحيط و الصحاح - می‌توان در مورد معنای صحیح لغت «نظام» که از ریشه «نظم» گرفته شده است، به دست آورد، انضمام و همراه کردن چند چیز به یکدیگر است؛ توضیح آنکه به‌رشته‌درآوردن و همراه کردن دانه‌های تسبیح یا مروارید یا هر چیزی با ماهیت این‌گونه، انتظام نام داشته و به خروجی‌ای که از این عمل به دست می‌آید، نظام می‌گویند (فراهیدی، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۱۶۶ / ازهری، ۱۴۱۲، ج ۱۴، ص ۲۸۱ / صاحب بن عباد، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۳۶ / ابن منظور، ۱۴۰۷، ج ۱۲، ص ۵۷۹ / طریحی، ۱۳۷۵، ص ۱۷۶ / زبیدی، ۱۳۰۷، ج ۱۷، ص ۶۹۰ / فیروزآبادی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۱۵۵ / جوهری، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۲۰۴۱).

۲-۲. معنای اصطلاحی نظام

معنای اصطلاحی نظام و سیستم را می‌توان در ادبیات اندیشمندان غربی، به‌ویژه در حوزه علوم اجتماعی و در ادبیات اندیشمندان اسلامی، خاصه در دایره فقه شیعی در یافت.

۲-۲-۱. معنای اصطلاحی سیستم (نظام) در ادبیات غربی

تعاریف فراوانی از سیستم (System) یا نظام در اندیشه متفکران غربی ارائه شده است که برخی از مهم‌ترین آن تعاریف در جدول ذیل آمده است:

جدول ۱: تعاریف سیستم از نگاه اندیشوران غربی

اندیشمند	منبع	تعریف از سیستم
اشبی (Ashby)	Ashby, 1960, p.125	سیستم، مجموعه‌ای از متغیرهاست که به وسیله یک ناظر (Observer) انتخاب شده‌اند. این متغیرها ممکن است اجزای یک ماشین پیچیده، یک ارگانیسم یا یک مؤسسه اجتماعی باشند. مطابق این تعریف، سه موضوع را باید از یکدیگر ممتاز کرد: ۱. یک واقعیت (شیء مشاهده شده) (Machine); ۲. یک برداشت (درک) از واقعیت (System); ۳. یک بیان (نمایش) از برداشت صورت گرفته (Model).
گیبز (Gibbs)	Gibbs, 1978, p.76	سیستم، بخشی از جهان واقعی است که محقق آن را انتخاب کرده و در ذهن خود به منظور بحث و بررسی تغییرات مختلفی که تحت شرایط متفاوت ممکن است در آن رخ دهد، تجسم می‌کند.
راسل ایکاف (Ackoff)	Ackoff, 2000, p.146	سیستم مجموعه‌ای از دو یا چند عنصر (Element) است که سه شرط زیر را داشته باشد: ✓ هر عنصر سیستم بر رفتار و یا ویژگی‌های کل (Whole) سیستم، مؤثر است؛ ✓ بین عناصر سیستم از نظر رفتاری و نوع تأثیر بر کل سیستم، وابستگی متقابل وجود دارد؛ ✓ هر زیرمجموعه سیستم، بر رفتار کل سیستم مؤثر است و این تأثیر دست کم بستگی به یک زیرمجموعه دیگر از سیستم دارد.
رابرت دال (Robert Dahl)	Dahl, 1984, p.45	هر مجموعه از عناصری که بتواند به نحوی - به طور متداخل - با یکدیگر عمل کند، می‌تواند به صورت سیستم نگریسته شود. کهکشان‌ها، قوه‌های مقننه و احزاب سیاسی هر کدام یک سیستم هستند.
تالکوت پارسونز (Talcott Parsons)	Parsons, 1951, p.214	سیستم اجتماعی سه ویژگی دارد: ✓ وجود روابط متقابل میان دو یا چند جزء؛ ✓ معناداری رفتار احتمالی هر جزء با سایر اجزاء، مبتنی بر روابط متقابل؛ ✓ تعقیب اهداف مشترک.

اندیشمند	منبع	تعریف از سیستم
آنتونی گیدنز	Radcliffe & Brown, 1952, p.140	هر سیستم متشکل از اجزای سازمان یافته و نسبتاً پایدار است که می‌توان از آنها به عنوان نشانه‌های عطف در تحلیل سیستمی استفاده کرد.

در جمع‌بندی تعاریف سیستم از نگاه اندیشمندان غربی می‌توان به چند ویژگی مهم اشاره کرد:

۱. کل‌نگری: اجزا با محیط خود یک کل را تشکیل داده و ترکیب حقیقی دارند.
  ۲. ترکیب اجزا در عین امکان تجزیه آنها: اجزا درحالی‌که با یکدیگر ترکیب (به‌طور حقیقی) شده‌اند، استقلال خود را از دست نداده‌اند و امکان تجزیه برای آنها متصور است (وحدت اعتباری).
  ۳. روابط متقابل اجزا: میان اجزا روابط متقابل و ترابط وجود دارد؛ بلکه اجزا برای تحقق اهداف سیستمی، متقوم بر یکدیگرند.
  ۴. هدفمندی کارکردی: انسجام و یکپارچگی اجزای سیستم در راستای رفع یک نیاز و تحقق یک کارکرد یا هدف است.
- از این رو می‌توان سیستم را «مجموعه‌ای از اجزا و روابط میان آنها دانست که توسط ویژگی‌هایی معین، به هم وابسته یا مرتبط می‌شوند و این اجزا با محیطشان یک کل را تشکیل می‌دهند» (رضاییان، ۱۳۸۴، ص ۶۵).

۲-۲-۲. معنای اصطلاحی نظام در میان اندیشمندان مسلمان

آنچه از اندیشمندان مسلمان درباره تعریف نظام مطرح است، به‌طور عمده ناظر به نظام مضاف (نظام دینی، نظام فقهی، نظام اجتماعی و...) است، نه تئوری عمومی نظام و به‌طور معمول کسانی که تعریف آنها ناظر به مطلق نظام است، همان تعریف شناخته‌شده اندیشمندان غربی را مطرح و قید یا قیودی به آن اضافه کرده‌اند. نگارنده به هر دو سنخ تعاریف اشاره می‌کند.

جدول ۲: معنای اصطلاحی نظام از منظر اندیشمندان مسلمان

مفهوم اصطلاحی «نظام»	نظریه پرداز
<p>✓ اسلام در ورای احکام، دارای یک نظام بنیادی است که «مکتب» اجتماعی اسلام است (صدر، ۱۳۷۵، ص ۲۱۰). اسلام افزون بر احکام اجتماعی، دارای مذهب و مکتب اجتماعی است که گاهی از آن به نظام اجتماعی تعبیر می‌شود (همو، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۱۰).</p> <p>✓ مکتب [نظام] اجتماعی منظومه‌ای است که زیربنای احکام اجتماعی است؛ غیر از این احکام، لایه‌های دیگری از نظریات و قواعد عمومی قابل استناد به شریعت وجود دارد که دارای نظم و نسق و انتظام خاصی بوده و قطعات یک پازل به شمار می‌روند؛ به گونه‌ای که یک «کل» و یک بسته پیشنهادی را در عرصه سیاست، فرهنگ یا... را شکل می‌دهند و با سایر نظام‌های اجتماعی اسلام نیز ارتباط برقرار می‌کنند (همان، ص ۲۵۴).</p>	سیدمحمدباقر صدر
<p>✓ در اسلام قوانینی کلی وجود دارد که حالت تحلیلی دارد و حاکم بر منظومه‌های احکام است. در نظام به دنبال کشف قواعد تحلیلی هستیم که مبین نگاه اسلام به آن حوزه است (اعرافی، ۱۳۹۳). روح مسئله نظام این است که ما با یک تحلیل از این سطح روئین به عمق می‌رسیم که این عمق، قواعد بنیادین است (همان).</p>	علیرضا اعرافی
<p>✓ در تعریف نظام اجتماعی - نظام به معنای کلان - می‌توان چنین گفت: الگوی روابط متقابل و منظم حاکم بر جمعی از انسان‌های دارای هدف مشترک و برخوردار از رهبری و مدیریت مرکزی واحد (اراکي، ۱۳۹۳، ص ۵۳).</p>	محسن اراکی
<p>✓ اسلام در هر زمینه بر اساس مکتب خود مجموعه‌ای از نهادهای جهان‌شمول را عرضه می‌کند که با یکدیگر روابطی خاص دارند و دستگامی هماهنگ را تشکیل می‌دهند که بر اساس «مبنای»، تحقق بخش «اهداف» می‌باشند. این دستگاه نهادهای جهان‌شمول را در هر باب، «نظام» می‌نامیم (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۲).</p>	مهدی هادوی تهرانی
<p>✓ نظام مجموعه اجزای به هم پیوسته، هماهنگ، مترتب بر هم و هدفمند است که انسان را به غایت خلقت نزدیک می‌کند (کعبی، ۱۳۹۲).</p>	عباس کعبی
<p>✓ فقه نظامات، احکام را به صورت یک «نظام» می‌بیند؛ یعنی احکامی نیستند که روی موضوعات منفصله جعل شده باشند؛ بلکه یک مجموعه به هم پیوسته هستند که یک کل یا سیستم یا نظام و پیوستار را به ما تحویل می‌دهند. این احکام که نظام واحدی را تشکیل می‌دهد، دارای یک مبنای واحد بوده و اگر محقق شوند، برآیند و نتیجه واحدی خواهند داشت (میرباقری، ۱۳۹۲).</p>	محمد مهدی میرباقری
<p>✓ نگرش نظام‌مند به دین، یعنی تحلیل گزاره‌های دین برای کشف سازه‌ها و</p>	عبدالحمید

نظریه پرداز	مفهوم اصطلاحی «نظام»
واسطی	فرایندها در مقیاس کلان تمدن سازانه (واسطی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۱). ✓ سیستم یا شبکه، مجموعه‌ای از عناصر است که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف در تلاش‌اند. در هر شبکه، تغییر هر جزء بر دیگر اجزا و بر کل، تأثیر دارد و هیچ یک از عناصر، اثری مستقل و جدا از مجموعه نمی‌گذارند و نمی‌پذیرند (همان، ص ۸۹).
حسینعلی سعدی	✓ اگر باور داریم که اسلام نیازهای انسان را در عرصه‌های گوناگون زندگی او تأمین و مدیریت کرده است، باید معتقد باشیم این تأمین در قالب یک نظام که اجزای آن هماهنگ و سازواری دارد، تدوین شده است و هماهنگی و سازواری اندیشه، عقاید، الزامات، احکام، اخلاق و عرفان می‌توانند آن نظام را معرفی کنند (سعدی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۵).
علی صفایی حائری	✓ جریان‌ی است که به مجموعه‌های مرتبط هدفمند معنا می‌دهد و آنها را تبیین و تحلیل می‌کند. آنچه معمولاً در تعریف نظام آورده می‌شود، درحقیقت مجموعه‌ منظمه است نه نظام. نظام، عامل پیوند است (صفایی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۵-۱۲۷).
علیرضا پیروزمند	✓ نظام مجموعه‌ روابطی است که انسان ایجاد کرده تا در بستر آن روابط، جریان نیاز و ارضای نیاز شکل بگیرد (پیروزمند، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲).
سیدعباس نبوی	✓ نظام‌سازی عبارت است از ایجاد منسجم‌ترین و معقول‌ترین ساختار میان اجزای یک مجموعه که موجب کوتاه‌ترین و سریع‌ترین مسیر به سوی هدف شود (نبوی، ۱۳۷۵، ص ۱۴). ✓ هر سیستم کارآمدی از چهار رکن تشکیل می‌شود: ۱. ساختار کلی؛ ۲. روابط پیوسته و منسجم؛ ۳. عقلانیت؛ ۴. سرعت در جهت هدف (همان، ص ۱۶).

چند نکته در تعریف نظام از منظر اندیشوران مسلمان قابل طرح است که عبارت‌اند از:

۱. عمده تعاریف ناظر به نظام اجتماعی دینی است و از همین جهت نیز معمولاً نظام مضاف مطرح شده است، نه مطلق نظام؛ هرچند این تعاریف به یک اعتبار تعریف نظام‌سازی را نیز مشخص کرده و از این جهت، وافی به مقصود نگارنده است.
۲. برخی تعاریف که ناظر به مطلق نظام است، بر عنصر پیوند، روابط و ساختار تأکید داشته، بلکه قائل به این‌همانی نظام و ساختار شده‌اند؛ هرچند به دلیل توجه به پویایی نظام، ساختار را منعطف قلمداد کرده‌اند (ساختار رافع نیاز، ساختار معقول و ساختار معنابخش).

۳. در نظام‌های اجتماعی ویژگی‌هایی چون جهان‌شمول بودن عناصر، رهبری واحد و متمرکز، نهادی بودن (رفتار تثبیت‌شده)، مبناداری اجزا و غایت‌مندی تمدن‌سازانه به چشم می‌خورد.

نکته: ارتباط نظام‌سازی با نظریه عمومی سیستم‌ها

ریچارد ای. بال (Richard, A. Ball) مفهوم روشنی از جهت‌گیری رابطه‌ای نظریه عمومی نظام‌ها (General System Theory). ارائه می‌دهد که نظریه عمومی نظام‌ها، کارش را با مفهوم فرایندی واقعیت آغاز می‌کند و واقعیت را به عنوان چیزی در نظر می‌گیرد که اساساً متشکل از روابط میان روابط است؛ درست مانند مفهوم «گرانش» - یا جاذبه- (Gravity) که در فیزیک نو به کار برده می‌شود.

اصطلاح گرانش به هیچ وجه موجودیت چیزی را توصیف نمی‌کند. چیزی به عنوان «گرانش» وجود خارجی ندارد. در واقع «گرانش» مجموعه‌ای از روابط است. تصور این روابط در مقام موجودیت‌ها، افتادن در دام شیء‌انگاری است... نظریه عمومی نظام‌ها از جامعه‌شناسان می‌خواهد که منطق روابط را گسترش دهند و واقعیت اجتماعی را بر حسب مفاهیم رابطه‌ای مجسم سازند (Ball, 1978, p.66).

بر اساس آنچه بال گفته است، نباید در نظریه نظام، ذهن پژوهشگر، در شناخت روابط میان اشیا منحصر شود؛ بلکه توسعه روابط دریافت‌شده از اشیا به سوی واقعیت (امر) اجتماعی اراده شده است؛ هرچند بر پایه ذات توصیفی علوم اجتماعی در غرب، کشف منطق روابط میان اشیا و گسترش آن، به هدف امداد جامعه‌شناس در شناخت روابط اجتماعی صورت می‌پذیرد. البته شکی نیست که رایحه انگاره‌های پوزیتیویسم در تحلیل اجتماعی بر پایه نظریه نظام، استشمام می‌شود؛ ولی اگر به سلسله‌مراتب بولدینگ در طبقه‌بندی سیستم‌ها توجه شود، سیستم‌های سطح بالاتر - چون اجتماع - ویژگی‌های سیستم‌های سطح پایین‌تر - چون جمادات - را دارد؛ هرچند افزون بر آن، ویژگی‌های ممتاز خود را نیز داراست؛ از این رو بخشی از شناخت اجتماع بر پایه رویکرد پوزیتیویستی دست‌یافتنی است؛ ولی نباید اجتماع انسانی را تقریبی از اشیا به

شمار آورد و به طور مطلق همان روابطی که میان اشیا حاکم است، به اجتماع تعمیم داده و به جهت گیری های فیزیکالیستی در تحلیل اجتماعی روی آورده شود؛ زیرا این امر، عین خطا و انحراف در تحلیل خواهد بود.

۲-۳. معنانشناسی نظام سازی قرآنی

تعاریفی که معمولاً از نظام سازی در ادبیات عمومی این حوزه از زبان اندیشوران ارائه می شود، در قالب چهار عنوان تقسیم می شوند که عبارت اند از نظام شناسی، نظام یابی، نظام سازی و نظام گذاری.

برخی تعاریف نظام سازی ناظر به انکشاف نظام های تکوینی است که بر پایه رویکردهای هستی شناسانه قابل تحقق است. برخی تعاریف ناظر به کشف احکام تشریحی است که بر پایه اجتهاد بر مبنای ادله سه گانه کتاب، سنت و عقل صورت می پذیرد. برخی از تعاریف ناظر به اعتبارهای بعدالاجتماع است که در حوزه های گوناگون اجتماعی، در راستای تحقق نیازهای زندگی طبیعی بشر صورت می پذیرد و ادراکات اعتباری یا علوم عملیه متکفل این اعتبارها هستند. برخی از تعاریف نیز ناظر به تحقق عملی نظام های تشریحی و اعتباری و تعیین یافتن آنها در جهان خارج از ذهن انسان است که ابزارهای سیاستی به عنوان عامل تحقق این حیث از نظام سازی است.

جدول ۳: گونه شناسی معنایی نظام سازی قرآن بنیان

ردیف	ابعاد نظام سازی	ساحت	تعریف	منابع	ابزار
۱	نظام شناسی	تکوین	شناخت نظام حقایق تکوینی عالم	طبیعت، عقل، قلب و تاریخ (مطهری، ۱۳۸۱، ج ۱۳، ص ۳۷۳-۳۸۴)	دریافت های حس، ادراک های عقلی، شهود باطنی، گرایش های فطری و معارف وحیانی (همان، ج ۱، ص ۴۷-۵۸)

ردیف	ابعاد نظام‌سازی	ساحت	تعریف	منابع	ابزار
۲	نظام‌یابی	تشریح	کشف اراده تشریحی خداوند یا همان نظام احکام	قرآن، سنت و عقل (جوادی آملی، ۱۳۸۶)	اجتهاد
۳	نظام‌سازی	ذهنیت	بسط مفاهیم حقیقی در قالب نظام ادراکات اعتباری مبتنی بر احساسات و دواعی انسان برای رفع نیازهای حیاتی‌اش (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۶۷)	وهم و خیال (همان، ص ۱۶۳)	اعتباریات
۴	نظام‌گزاری	عینیت	عینیت یافتن خرده‌نظامات اجتماعی در جامعه در قالب نظام اقدامات هماهنگ و یکپارچه در راستای تحقق اهداف از پیش تعیین شده	علوم مختلف انسانی و اجتماعی با محوریت علم سیاست‌گذاری عمومی	سازوکار یا ابزارهای خط‌مشی

نگارنده چهار تعریفی را که از نظام‌سازی در میان اندیشوران مسلمان رواج دارد، ارزش‌گذاری نکرده، بلکه نظام‌سازی به معنای عام را ناظر به هر چهار عنوان دانسته، از آنها با نام ابعاد نظام‌سازی یاد می‌کند و غفلت از هر بعد از ابعاد چهارگانه را ناقض کمال فرایند نظام‌سازی می‌پندارد؛ هرچند نظام‌سازی به معنای خاص را اسناد به فرایند اعتباریات می‌دهد؛ اما اینکه هر یک از ابعاد چهارگانه فرایند نظام‌سازی، چه نسبتی با معارف قرآن مجید پیدا می‌کنند، نیز پرسش مهم این پژوهش است؛ از این‌رو در ادامه به نظام‌سازی مضاف به قرآن ناظر به ابعاد چهارگانه پرداخته خواهد شد؛ یعنی نظام‌شناسی قرآنی، نظام‌یابی قرآنی، نظام‌سازی قرآنی و نظام‌گزاری قرآنی.

۱-۳-۲. نظام‌شناسی قرآنی

شارع مقدس در منابع (ادله) شرعی درباره گزاره‌های هستی‌شناختی و نظری، تعهدی بر جامعیت ندارد؛ ضمن آنکه دلیلی بر جامعیت نیز در دست نیست. این گزاره‌ها نیز بر پایه اراده تشریحی نیست تا در مقام شناخت آن بتوان از ادله شرعی که دال بر اراده تشریحی خداوند است، استفاده کرد؛ از این رو باید در مقام نظام‌شناسی، یعنی شناخت قواعد نظام تکوین، از منابع شناخت نظری استفاده کرد. ضمن آنکه شناخت این قواعد امکان تغییر آنها را فراهم نمی‌کند، بلکه امکان به‌کارگیری آنها برای رسیدن به خواسته‌های بشری را فراهم می‌آورد؛ بنابراین قرآن درباره نظام‌شناسی تکوینی به عنوان منبع نقلی، اهمیت و مرجعیت دارد؛ هرچند کشف همه قواعد نظام تکوین غیر از قرآن، نیازمند دیگر منابع نقلی، عقلی و تجربی نیز هست.

۲-۳-۲. نظام‌یابی قرآنی

اجتهاد، فرایند تحصیل اراده تشریحی خداوند از ادله‌ای است که دال بر آن اراده است. ادله سه‌گانه کتاب، سنت و عقل نیز در مقام عرضه به شارع تأیید شده است؛ ضمن آنکه در مقام اراده‌گرایی تشریحی، شارع مدعی جامعیت ادله شرعی نیز هست. قرآن یکی از منابع یا ادله شرعی - و البته در رأس ادله - است؛ هرچند برای کشف احکام شرعی و رسیدن به اراده تشریحی خداوند غیر از قرآن دو منبع دیگر نیز وجود دارد که سنت و عقل است؛ ضمن آنکه ادعای جامعیت ادله در ساحت شریعت شده است (شریعت مقدس اسلام در مقام تلقی، تثبیت و بیان پیامبر، از کمال و معصومانگی برخوردار است) و نه تفقه به معنای خاص. حال ممکن است فقیه در مقام تفقه، به مراد شارع دست یابد یا نیابد؛ هرچند در مقام کشف فقیهانه احکام شرعی نیز برخی از فقها قائل به انسدادند.

البته در مقام رجوع مجتهدانه به قرآن نیز معمولاً از امر و نهی الهی که در قالب انشایات آمده، بحث می‌شود که موجود در آیات الاحکام است و از این رو بسیاری از آیات قرآن نیز در امر نظام‌یابی قرآنی مورد غفلت قرار می‌گیرد.

۳-۳-۲. نظام‌سازی قرآنی

این نظام‌سازی ناظر به علوم اعتباری یا عملی است که بشر به صورت عرفی برای خود در راستای رفع نیازهایش و تحقق اغراضش اعتبار کرده است. رویکرد پژوهشگر در این علوم که موضوعش انسان و جوامع انسانی است و عمده قواعدش اعتباری است - گرچه برخی قواعد فطری و طبیعی نیز دارد - هرچند در حمل اولی توصیفی است، ولی در حمل شایع، تجویزی است و پژوهشگر به عنوان عنصر فعال و عامل دخیل در تغییرات قواعد انسانی یا اجتماعی می‌باشد. این علوم، علمی است که بخش محدودی از موضوعش راجع به امور فطری و طبیعی مانند استخدام‌گریودن انسان است و بخش گسترده‌ای از آن ناظر به انتخاب‌های انسانی است؛ یعنی این علوم از یک سو قواعد حاکم بر انتخاب‌هایی را که انسان بر پایهٔ اختیاری که دارد، صورت می‌دهد، مطالعه می‌کند و از سوی دیگر، انتخاب‌هایی را که باید انسان‌ها به صورت فردی یا جمعی در فضای اجتماعی صورت دهند، جهت‌دهی می‌کند.

علوم اعتباری از آنجاکه احساسات و دواعی انسان به تناسب نیازهای جوال، سیال، متکثر و متعددی که دارد، متغیر است و همیشه در حال دگرگونی و تغایر است، انتظار از قرآن برای ارائهٔ الگویی متناسب با این نیازهای پیوسته متغیر، انتظار بجایی نیست؛ هرچند در بعد فطری و طبیعی که میان انسان‌ها مشترک است و قابل تبدیل و تحویل نیست، می‌توان از قرآن کمک گرفت. ادراک‌های اعتباری و بنیان‌های فرهنگی به عنوان علوم عملیه نسبت با نیاز و دواعی و اختیار و انتخاب بشر دارد. اعتباریات بر پایهٔ احساس‌هایی هستند که آنها نیز مولود اقتضایی است که قوای فعاله و جهازات عاملهٔ ما دارد و ما را به اعمالی جهت استکمال خود وادار می‌کند (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۷-۱۷۳). البته در همین علوم اعتباری و عملی نیز ممکن، بلکه ضروری است که مبانی از قرآن گرفته شود؛ همچنان‌که رهبر معظم انقلاب اسلامی فرمودند:

ریشه، پایه و اساس علوم انسانی را در قرآن باید پیدا کرد. یکی از بخش‌های مهم پژوهش قرآنی این است. باید در زمینه‌های گوناگون به نکات و دقائق قرآن توجه کرد و مبانی علوم انسانی را در قرآن کریم جست‌وجو و پیدا کرد.

این یک کار بسیار اساسی و مهمی است. اگر این شد، آن وقت متفکران و پژوهندگان و صاحب‌نظران در علوم مختلف انسانی می‌توانند بر این اساس، بناهای رفیعی را بنا کنند.*

۴-۳-۲. نظام‌گذاری قرآنی

نظام امری است که باید در جهان خارج از ذهن محقق شود و در جامعه عینیت یابد تا اهداف تحقق یابند. درست است که نظام مرضی اسلام، مربوط به زمان و مکان خاصی نیست، ولی عینیت خارجی‌اش در مقتضیات زمانی و مکانی متفاوت، مختلف است. این عینیت خارجی را سازوکار می‌نامند؛ بنابراین نظام از یک سو بر فلسفه، اخلاق و مکتب استوار است و از این جهت از عناصر جهان‌شمول برخوردار است و از سوی دیگر باید سازوکار ارتباطی کاملاً منطقی داشته و از این نظر از عناصر موقعیتی برخوردار است. سازوکارها همان عناصر نظام است که در شرایط خاص پیاده شده است.

برای طراحی سازوکار - عینیت نظام در یک موقعیت خاص - لازم است توجه شود اولاً مدل اجرایی‌گزینش شده با نظام سازگار باشد؛ ثانیاً از میان مدل‌های مطرح، مدلی انتخاب شود که در رسیدن به هدف، کارآمدتر و دست‌یافتنی‌تر و سریع‌تر باشد (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷).

از آنجاکه این ساحت از نظام‌سازی ناظر به اصلاح امور انسانی است برای بهره‌مندی از قرآن - به عنوان منبع اصلی نقلی اسلامی - باید دید این کتاب شریف، جهت اصلاح امور انسانی چه فرایندی را پیشنهاد کرده است؟ مثلاً چگونه در جامعه جاهلی الغای برده‌داری، زنده‌به‌گور کردن دختران، ربا، شرابخواری، بی‌حجابی و... صورت پذیرفت؟ این سطح از نظام‌سازی بر پایه رویکرد تنزیلی به تفسیر قرآن قابلیت تحلیل مناسبی را داراست؛ یعنی مطالعه و بررسی کیفیت حرکت و گذار جامعه جاهلی به سوی جامعه ایمانی با هدایت و راهبری رهبر جامعه اسلامی (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۹۲).

* بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در جمع بانوان قرآن‌پژوه، ۱۳۸۸/۷/۲۸.

۳. چرایی نظام‌سازی قرآن بنیان

سخن از چرایی نظام‌سازی درحقیقت سخن از ضرورت آن است؛ اما به راستی چرا نظام‌سازی قرآن بنیان در شرایط امروز کشور بیش از هر زمان دیگر ضرورت دارد؟ برای اثبات ضرورت نظام‌سازی و قرآن بنیان بودن آن می‌توان به نکات ذیل اشاره کرد:

۱. حفظ انقلاب، دستاوردهایش و کسانی که به عنوان انقلابی در رأس خرده‌نظام‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، در گرو نظام‌سازی است.* ضامن بقای آرمان‌های انقلاب، ایجاد خرده‌نظام‌های اجتماعی و اشراب آنها از آرمان‌هاست.

۲. تحقق اهداف مادی و معنوی نظام اسلامی بسته به حفظ مبادی و اصول نظام اسلامی یا همان هویت نظام بوده و ناگزیر امری زمان‌بر و نیازمند شکیبایی است. نباید پافشاری بر اصول و مبادی را خلاف عقلانیت و مانع پیشرفت قلمداد کرد؛ ولی باید دانست حفظ هویت نظام اسلامی مرهون ایجاد خرده‌نظام‌های اجتماعی مبتنی بر اسلام است.** ضامن تحقق اهداف نظام اسلامی، حفظ هویت انقلابی نظام است که آن نیز منوط به ایجاد خرده‌نظام‌های اجتماعی متناسب با آرمان‌های انقلاب اسلامی است.

۳. نبود نظام‌سازی اسلامی، راه را برای تحمیل الگوهای لائیک یا لیبرالیسم غربی یا ناسیونالیسم افراطی یا گرایش‌های چپ مارکسیستی برای اداره جامعه باز می‌کند.**
عدم نظام‌سازی متناسب با آرمان‌های انقلاب اسلامی، راه را برای نفوذ و - در پی آن - پیروی از الگوهای غربی در محافل تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری نظام فراهم می‌کند.

۴. اندیشوران مسلمان علوم انسانی می‌توانند از پیشرفت‌های دیگران، غربی‌ها و کسانی که در علوم انسانی پیشرفت داشتند، بهره‌گیری کنند؛ ولی مبنا باید مبنای قرآنی باشد.*** اگر بنیان‌های خرده‌نظام‌های اجتماعی، بر پایه معارف قرآنی نباشد، به سوی الگوهای غربی گرایش پیدا می‌کند و راه را برای نفوذ اندیشه سکولار در حاکمیت باز

* بیانات رهبر معظم انقلاب در اجلاس جهانی استادان دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی، ۹۱/۹/۲۱.

** بیانات رهبر معظم انقلاب در جمع اعضای مجلس خبرگان، ۹۰/۶/۱۷.

*** بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی، ۹۰/۶/۲۶.

*** سخنان رهبر معظم انقلاب در جمع بانوان قرآن‌پژوه، ۱۳۸۸/۷/۲۸.

خواهد کرد.

۵. پیروی نکردن از کافران نیز در قالب جهاد کبیر و بر پایه معارف و حیانی قرآن کریم صورت خواهد گرفت. خداوند به پیامبر ﷺ می‌فرماید از کافران اطاعت مکن و با آنها [با این عدم اطاعت یا با قرآن] جهاد کبیر کن (فرقان: ۵۲). جهاد کبیر، یعنی پیروی نکردن از کافر و از خصمی که در میدان مبارزه با تو قرار گرفته است؛ یعنی در میدان سیاست، اقتصاد، فرهنگ، هنر و در میدان‌های گوناگون از کافران پیروی نکن. پس چه کار کن؟ تو برنامه داری، تو برنامه کار داری، برنامه زندگی داری، وحی الهی تو را تنها نگذاشته است؛ قرآن در اختیار توست (احزاب: ۱-۳).

۶. قرآن کریم نیز مجموعه‌ای فراگیر از باورها، اخلاق و احکام در حوزه فردی و اجتماعی است که باید یکجا التزام شوند؛ التزام به بخشی و رهاکردن بخش‌های دیگر ذلت در دنیا و شدیدترین مجازات اخروی را در پی دارد.* آیات قرآن همچون پیکره واحد هستند و حذف برخی از آیات، حیات و کارایی لازم را از آن می‌گیرد. آیات الهی ارتباط سیستمی بسیار شدیدی با یکدیگر دارند که در نظر و عمل باید بدان توجه کرد و قرآن به هیچ روی گسستگی اجزا را نمی‌پذیرد (پورفر، ۱۳۸۳، ص ۲۷-۲۹).

۷. غرض اصلی قرآن، هدایت است. این غرض به مثابه هسته مباحث است و نباید به غیر از این هدف به این کتاب رجوع شود که غرضی جز این موجب سرخوردگی می‌شود. خواننده منتظر آن نباشد که در این کتاب به اسرار انسان‌ها آگاه شود؛ زیرا قرآن، تنها آن مقدار را که مربوط به هدایت بشر و ضلالت او و سعادت و شقاوتش می‌شود، بیان داشته است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۱۷۶). پس یافتن نظام هدایتی در این کتاب عظیم در قالب نظام‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی امری دست‌یافتنی و پذیرفته است.

برای نمونه در نظام اقتصادی قرآن، آیات «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» (عادیات: ۸)

* در این باره قرآن کریم می‌فرماید: «ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ ديارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُواكُمْ أَسَارِي فَعَادُوهُمْ وَهُوَ مُحْرَمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفْتَوْا مِنْ بَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أشدِّ الْعَذَابِ وَمَا لِلَّهِ بِعَاقِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (بقره: ۸۵).

اشاره به طبع والای انسانی در مال‌گرایی دارد: «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَیْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِیمًا» (نساء: ۲۹)، اصل تجارت بر مبنای رضایت طرفین، «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف: ۹۶)، محدود نبودن منابع در صورت ایمان و تقوا، «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (توبه: ۶۰)، مصارف صدقات، زکات و تأمین مالی و توجه به قشرهای آسیب‌پذیر و همچنین «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر: ۷) در رفع انحصار سرمایه‌های عمومی نزد گروه خاص (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ص ۳۸۷) به خوبی مبادی تأسیس یک نظام اقتصادی قرآنی را فراهم می‌کند.

۴. چگونگی نظام‌سازی قرآن‌بنیان

پس از آنکه از چیستی یا ماهیت و چرایی یا ضرورت نظام‌سازی صحبت شد، لازم است از چگونگی یا روش‌شناسی تحقق نظام‌سازی مبتنی بر مبادی تصویری ایجادشده در بخش چیستی، سخن به میان آید.

باید توجه داشت که نظام‌سازی در هر ساحتی که انجام می‌گیرد، در مقام رجوع محقق به منابع دینی - از جمله قرآن مجید - معمولاً خالی از پیشینه و ادبیات علمی نیست. پژوهشگر در فضای علمی «رجماً بالغیب» عمل نمی‌کند، بلکه در دامنه ادبیات موضوع تحقیق یا نوع رویارویی که با مسئله مورد بحث او شده است، در محضر قرآن مجید وارد می‌شود؛ از این رو پژوهشگر بدون تصورات و تصدیقات علمی وارد در نظام‌سازی - خواه در مرتبه نظام‌شناسی، نظام‌یابی، نظام‌سازی (اعتباری) - یا نظام‌گذاری در قالب پژوهش یا برنامه پژوهشی وارد نمی‌شود؛ ولی این مهم است که قرارگرفتن در محضر قرآن چگونه بهره‌مندی محقق را در راستای نظام‌سازی افزون می‌کند؟

۴-۱. رویکرد امضایی

۴-۱-۱. رویکرد امضایی - استشهادی: نظام‌سازی قرآنی بر اساس شاکله‌ها و

طرح‌های برون‌قرآنی

در این رویکرد طرح‌واره ذهنی پژوهشگر بیرون از قرآن شکل گرفته و این طرح و قالب به قرآن عرضه شده و از مصالح قرآنی اشراب می‌شود. آنجا که مصالح قرآنی امکان جاییابی در طرح‌واره ذهنی محقق را دارد، به عنوان شواهدی بر تأیید طرح‌واره مورد توجه قرار گرفته و قرآنی بودن آن را نتیجه می‌دهد و آنجایی که آیات در آن طرح‌واره جای نمی‌گیرد (تعارض علم و قرآن رخ می‌دهد)، از سوی محقق تأویل می‌شود. بنابراین در این موارد، نظر جدیدی از قرآن استخراج نشده است؛ بلکه صرفاً قرآن با عینک جدید بازخوانی شده و آیات قرآن به مثابه مستشهاداتی هستند که به افزایش قدرت اثبات‌پذیری طرح‌واره کمک می‌کنند. معمولاً تفسیرهای علمی از قرآن بر پایه این رویکرد انجام می‌گیرد.

۴-۱-۲. امضایی - استنباطی: نظام‌سازی فقهی

فقه به معنای خاص که به‌طور معمول رویکردی انفعالی و در شرایط به مسائل داشته و حیات استفتایی دارد، متکفل مشروع‌سازی و اسلامی‌سازی علوم می‌تواند باشد. توضیح آنکه بخش‌های علوم، اعم از موضوع، مسائل، روش، غایت و... به فقیه در قالب استفتا داده شود و حکم اسلام از منظر آن فقیه ناظر به پرسش دریافت شود. بی‌گمان یکی از منابع اصلی رجوع فقیه برای پاسخ به این دست پرسش‌ها قرآن کریم خواهد بود. ثمره این رویکرد فقه‌الاداره، فقه‌الثقافه، فقه‌الاقتصاد، فقه‌السیاسه و... خواهد بود؛ از این‌رو در این رویکرد طرح‌واره‌های ایجادشده از سوی دانش متعارف متکی بر استنباط‌هایی که از منابع دینی صورت می‌گیرد، نقد، جرح و تعدیل و - سرانجام - تأیید می‌شود. ایرادهایی که به این رویکرد وارد است، عبارت‌اند از:

۱. این رویکرد کاملاً انفعالی است؛ نه امکان تعریف میدان تعاملات و مناسبات علمی را دارد و نه پس از آن قدرت مدیریت و کنترل بر کنش‌های علمی متحقق در

میدان تعریف شده را خواهد یافت.

۲. این رویکرد در شرایط تعریف شده است؛ از این رو همسو با اکنون پیش می‌رود و بر اساس همین جهت‌گیری است که حیات این رویکرد را باید حیات استفتایی نامید.

۳. حرکت در میدان علمی متعارف در علوم مختلف تا زمانی آسان و - احیاناً - مطلوب خواهد بود که اختلاف مبنایی میان رویکرد علمی و دینی پیش نیاید؛ از این رو حرکت بنایی به شرط موافقت مبنایی، کارکرد اصلی این رویکرد در فضای متعارف علمی است؛ ولی هر گونه اختلاف مبنایی، اول مشکل و برگشت به پله اول اسلامی‌سازی علوم است؛ از این رو این رویکرد از نظر هزینه‌بری، زمان‌بری و - صدالبته - امیدبخشی، پرخطر ارزیابی می‌شود.

بر پایه ادله سه‌گانه، این رویکرد ممکن و در نگاهی حداقلی، مطلوب است.

۲-۴. رویکرد تأسیسی (تفکیکی) - استکشافی: نظام‌سازی قرآنی بر اساس کشف نظام‌ها از قرآن

در این بخش از نظام‌سازی - بر خلاف بخش پیشین - مقصود این نیست که نظامی وجود ندارد و باید آن را ساخت؛ بلکه پژوهشگر می‌خواهد الگوهای یک نظام موجود را از قرآن کشف و بازسازی یا برون‌سازی کند. کسانی که بر این نهج عمل می‌کنند، معتقدند باید سازه و طرح‌واره کلی را نیز از قرآن و نصوص استخراج کرد؛ هرچند داده‌ها از روش‌های متعارف بشری چون روش تجربی جمع‌آوری شوند.

ایرادهای این رویکرد عبارت‌اند از:

۱. ورود محققانه هر اندیشور دینی در قرآن به معنای رویارویی ذهن او با وحی است؛ ولی خروجی این رویارویی، وحی نیست؛ بلکه نقل است. قرآن در الفاظ و مفاهیم اسناد به خداوند دارد؛ همچنان‌که خداوند در سه مقام معصومانگی قرآن و رسول خدا ﷺ را ثابت می‌کند:

معصومانگی تلقی: «إِنَّكَ لَتَلَقَّى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ» (نمل: ۶).

معصومانگی اقراء: «سَتَقْرَأُكَ فَلَا تَنْسَى» (اعلی: ۶).

معصومانگی بیان: بیان همه چیز توسط رسول خدا: «وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ»
(تکویر: ۲۴).

اسناد هرچه رسول خدا ﷺ می گوید به خدا: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ - إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم: ۳-۴).

و پیامبر ﷺ از هر گونه دخل و تصرف در الفاظ و مفاهیم خداوند نهی شده است:
«وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ * ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ * فَمَا مِنْكُمْ مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ» (حاقه: ۴۴-۴۷).

لکن فهم مفسر یا هر برخوردارکننده از قرآن، ضرورتاً مطابق با وحی - یعنی اراده و مقصود پروردگار - نیست و یقیناً پیش فرض‌ها و شاکله ذهنی مفسر در تفسیر او از آیات قرآن دخیل است.

۲. اصل رویارویی با قرآن و دریافت و استنباط بسیاری از مفاهیم و معارف حقّه قرآنی منوط و متوقف بر پرسش است. استنطاق از قرآن، نیاز به زبان پرسشگر و قلب تحلیلگر دارد. در برخی آیات قرآن، خداوند پرسش مسلمانان را طرح و پاسخ آن را به نبی مکرم اسلام ﷺ گوشزد می کند؛ مانند (اسراء: ۸۵ / انفال: ۱ / اعراف: ۱۸۷) و برخی از معارف قرآن نیز در قالب پرسش بیان می شود (قدر: ۲-۵ / قارعه، ۲-۵) و سرانجام اینکه برخی معارف و حیانی در قالب پرسش، قابل کشف و دریافت است: «لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِّلسَّائِلِينَ» (یوسف: ۷).

حال باید پرسید چگونه برای آدمی سؤال ایجاد می شود؟ یقیناً پرسش مبتنی بر یک طرح‌واره ذهنی، از عالم خارج ایجاد شده و پاسخ بدان در بستر همان طرح‌واره، برای او معرفت تولید می کند. پرسش از چرایی افتادن سیب برای نیوتن رخ داد و پاسخ بدان نیز پازل ذهنی او از واقعیت‌های کتاب تکوین را تکمیل کرد؛ از این‌رو دستیابی به معرفت قرآن کریم، بدون پیش فرض ممکن نبوده و اگر ممکن باشد، در ساخت یک نظام معرفتی همه‌جانبه از کتاب تدوین کفایت نمی کند؛ زیرا همواره ذهن انسان ظرف دریافت و تحلیل مفاهیم و حیانی است. صدالبته رفت و برگشت میان قرآن و دریافت‌های بشر، اثاره دفاين نقلی (قرآنی) را سهل الوصول تر و اصلاح پیش فرض‌های

محقق را ممکن‌الوصول‌تر می‌نماید و این است تأثیر متقابل عقل و نقل بر اثارة دفاین یکدیگر (نهج‌البلاغه، خطبه ۱).

۳. انقلاب پارادایمی در ساختارهای علمی نه ممکن و نه مطلوب است. بر خلاف تقریر متعارف از ساختار انقلاب‌های علمی توماس کوهن به نظر می‌رسد تحقق انقلاب در علم همانند سیاست، امکان‌پذیر نیست؛ هم به دلیل عدم تحقق انقلاب علمی تا کنون و هم ضعف مبادی فاعلی در تولید پیکره یکپارچه علم در پارادایم (الگوواره) جدید از یک سو و ضعف مبادی قابل‌ی در گسست پیوند خود با ارکان و حتی اجزای پارادایم قبلی و پذیرش همه ابعاد الگوواره جدید از سوی دیگر. البته نگارنده تقریر درست از نظریه توماس کوهن را در نقش عوامل قدرت در برجسته‌سازی برخی عناصر پیکره علم نسبت به عناصر دیگر آن یا احیای بدیل‌های تئوری غالب می‌داند.

بنابراین نمی‌توان به‌طور مطلق یافته‌های بشر را در دامنه‌های گوناگون علمی نفی کرد؛ بلکه باید آن را مبتنی بر نگاه انتقادی به قرآن عرضه کرد. بر پایه ادله سه‌گانه این رویکرد امکان تحقق عملی ندارد و نفی امکان، سخن از مطلوبیت آن را نیز موضوعاً منتفی می‌کند.

۳-۴. رویکرد اسفار ثلاثه: نظام‌سازی مبتنی بر دیالکتیک مبادی - مسائل

اصلاح مبادی یا همان گفتمان نظر حاکم بر جامعه علمی - به نظر نگارنده - با دو رویکرد امضایی (استکشافی و استنباطی) و تأسیسی (تفکیکی) - استکشافی در امکان و مطلوبیتش تردید جدی وارد است. این تردید در کلام رهبر معظم انقلاب نیز هویدا است؛ آنجا که می‌فرمایند:

نظام‌سازی امری جاری و نه دفعی و یکباره است؛ اصلاح و تکمیل مسیر حرکت، جزو متمم نظام‌سازی است و باید با رصد و بررسی مداوم، اشتباهات را تصحیح، نواقص را رفع و نظام‌سازی را تکمیل کرد؛ لذا اضعاء خرده‌نظام‌های موجود اجتماعی صحیح نیست. قید اطلاق در ولایت مطلقه نیز ناظر به این معناست که دستگاه تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر نظام که در رأسش

ولی فقیه حاضر است، باید خود را به طور دائم در جهت آنچه کامل تر و کارآمدتر است، متحول کند و عدم تحول مستمر موجب پذیرش تحول تحمیلی است. حالت انعطافی در دست کلیددار اصلی نظام وجود دارد که در آنجایی که ضرورت می‌بیند و نه آنجایی که فشار بیرونی جهت رکون به قالب‌های غربی به او آورده می‌شود، دست به تصحیح و اصلاح بنا بزند.*

اما این نظام‌سازی چگونه قابل تحقق است؟

رجوع به منابع - در رأس منابع، قرآن مجید- و اصطیاد مبانی از آن یا رجوع به اصول و تفریع فروع از آن، برای هیچ یک از مجتهدان آسان نیست و برای بیشتر ایشان، طاقت فرساست و نبوغ شیخ اعظم انصاری و آیت‌الله بروجردی نیاز است تا بتواند تحقق یابد؛ ولی به نظر می‌رسد رویکرد اسفاری امکان و - همین طور - مطلوبیت نظام‌سازی قرآن‌بنیان را همزمان فراهم نماید.

۱-۴-۳. رویارویی نظام با بحران

فرایند نظام‌سازی فرایندی تدریجی و جاری است که با مشاهده و احساس ایجاد بحران در یک نظام اجتماعی برای حل مسائل پیش روی آن کلید می‌خورد. به‌طور معمول وقتی نظام با بحران در حل مسائل روبه‌رو می‌شود، ابتدا مبادی نظام مورد تأمل قرار می‌گیرند؛ اما نگارنده اسلوبی جدید برای رفع بحران نظام پیشنهاد می‌دهد که با سفرهای سه‌گانه تحقق می‌یابد:

۱. سفر اول: سفر من المنابع الی المسائل مع المبادی (مبادی اجمالی - شناسایی مسائل). این سفر با علم اجمالی محقق به مبادی نظام که مستخرج از منابع است، شروع می‌شود. محقق با این علم اجمالی مسائل را شناسایی و نظام مسائل یک خرده‌نظام اجتماعی را مشخص می‌کند (اختلاف در مبادی سبب اختلاف در مسائل).
۲. سفر دوم: سفر من المسائل الی المنابع مع المسائل. در این سفر، محقق با علم به نظام مسائل یک خرده‌نظام به بازخوانی منابع برای بازشناسی (بازتعریف) مبادی و ایجاد

* سخنان رهبری در دیدار با اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۹۰/۶/۱۷.

علم تفصیلی نسبت به مبادی اهتمام می‌ورزد (لقد كان في يوسف...) (قاعده استصحاب و تذبیر).

۳. سفر سوم: سفر من المنايع الى المسائل مع المبادی (مبادی تفصیلی - حل مسائل). در این سفر، محقق با علم تفصیلی که نسبت به مبادی پیدا کرده است، سراغ حل مسائل می‌رود. مقدمات حل مسائل نیز تعریف (حرکت از فرامسئله به سوی مسئله حقیقی)، تشریح (حرکت از مسئله حقیقی به سوی مسئله رسمی) و احساس (حرکت از مسئله رسمی به سوی موقعیت مسئله) است.

نکته: مسائل، شکاف میان «آنچه هست» و «آنچه باید باشد»، است و باید‌ها یا اهداف نیز متفرع بر مبادی است؛ از این رو در توجه به مبادی و آنچه هست، اهداف لحاظ شده است.

۵. نتیجه‌گیری

نظام‌سازی قرآنی هم ابهام در تعریف داشت که در قالب چستی فرایند به‌طور مستوفا بحث شد، هم اشتراک لفظی نظام‌سازی تبیین شد و نظام‌شناسی تکوینی، نظام‌یابی تشریحی، نظام‌سازی اعتباری و نظام‌گزاری عینی و سازوکارانه از یکدیگر ممتاز و هر یک ساحتی از نظام‌سازی را به خود اختصاص داد. البته بعید نیست که به همین اعتبار، نظام‌سازی را بتوان مشترک معنوی دانست که در این فرض، تعریف از نظام‌سازی در ساحت‌های چهارگانه واحد خواهد بود و هر ساحت، فردی از افراد مطلق نظام‌سازی به شمار می‌آید. ورود قرآن به هر یک از ساحت‌های چهارگانه نیز بحث شده است. در بحث از چگونگی تحقق نظام‌سازی در ساحت چهارگانه نیز روش اسفار سه‌گانه مطرح شد که حل مسائل با رجوع به مبادی میسور بود.

باید توجه داشت که هر چهار ساحت نظام‌سازی به‌طور متداخل در اسفار سه‌گانه و دیالکتیک مبادی - مسائل حضور خواهند داشت. نظام‌شناسی تکوینی و نظام‌یابی تشریحی، به‌طور عمده منصرف به کشف مبادی هستند و نظام‌سازی اعتباری و

نظام‌گذاری عینی نیز به‌طور عمده به حل مسائل و رویارویی با چالش‌های خردنظام‌های اجتماعی منصرف‌اند؛ ازاین‌رو توجه به این ساحت‌های چهارگانه نظام‌سازی متکی بر قرآن، هم امکان کشف مبادی و هم در پی آن امکان حل مسائل را فراهم می‌کند.

مسائل	مبادی	مؤلفه‌ها رویکرد
کمک مسائل به فرایند کشف مبادی	کشف مبادی حکمت نظری	نظام‌شناسی تکوینی
مسائل، مبدأ افتاء	کشف مبادی حکمت عملی	نظام‌یابی تشریحی
حل مسائل در ساحت نظر	ابتنای علوم انسانی بر مبادی قرآنی	نظام‌سازی اعتباری
حل مسائل در ساحت عمل	تعارض‌نداشتن فرایندها با مبادی	نظام‌گذاری عینی

منابع و مأخذ

* قرآن کریم.

** نهج البلاغه.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۱۲، چ ۳، بیروت: انتشارات دار صدر، ۱۴۰۷ق.
۲. ازهری، محمد بن احمد؛ تهذیب اللغة [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۱۴، چ ۱، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۲ق.
۳. آذر، عادل و علی رجبزاده؛ تصمیم‌گیری کاربردی رویکرد MADM؛ چ ۱، تهران: انتشارات نگاه دانش، ۱۳۹۰
۴. بازرگان، عباس؛ مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری؛ تهران: انتشارات نشر دیدار، ۱۳۸۷.
۵. بهجت‌پور، عبدالکریم؛ تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)؛ تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.
۶. جوادی آملی، عبدالله؛ منزلت عقل در هندسه معرفت دینی؛ قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۶.
۷. جوهری، اسماعیل بن حماد؛ الصحاح [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۵، چ ۱، بیروت: انتشارات دار العلم للملایین، ۱۴۲۶ق.
۸. رضائیان، علی؛ تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم؛ چ ۷، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۴.
۹. ریتزر، جورج؛ نظریه‌های جامعه‌شناسی دوران معاصر؛ ترجمه محسن ثلاثی؛ چ ۱، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۴.
۱۰. سعدی، حسینعلی؛ فقه مضاف؛ قم: سخنرانی در همایش فقه حکومتی نظام‌ساز،

۱۳۹۲.

۱۱. صاحب بن عباد و اسماعیل بن عباد؛ **المحیط فی اللغة** [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۱۰، ج ۱، بیروت: انتشارات عالم الکتاب، ۱۴۲۲ق.
۱۲. صدر، سیدمحمدباقر؛ **المدرسة القرآنية** [نسخه الکترونیکی]؛ قم: نشر المجمع العلمي للشهید الصدر، ۱۳۷۹.
۱۳. _____؛ **بحوث فی علم الاصول** [نسخه الکترونیکی]؛ ترجمه سیدمحمود هاشمی شاهرودی؛ نشر المجمع العلمي للشهید الصدر، ۱۳۷۹.
۱۴. _____؛ **اقتصادنا** (کتاب الثانی) [نسخه الکترونیکی]؛ قم: نشر المجمع العلمي للشهید الصدر، ۱۳۸۲.
۱۵. _____؛ **موسوعة الشهید الصدر** [نسخه الکترونیکی]؛ قم: نشر المجمع العلمي للشهید الصدر، ۱۳۹۰.
۱۶. _____؛ **اقتصاد ما یا بررسی های در مکتب اقتصادی اسلام** [نسخه الکترونیکی]؛ ترجمه محمدکاظم موسوی؛ [بی جا]: [بی نا]، ۱۳۷۰.
۱۷. طائفی، علی؛ **جامعه شناسی سیستمی؛ همگرایی در مکاتب جامعه شناسی**؛ قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۸۷.
۱۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ **المیزان فی تفسیر القرآن**؛ ترجمه محمدباقر موسوی همدانی؛ ج ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
۱۹. _____؛ **اصول فلسفه و روش رئالیسم**؛ مقدمه و پاورقی مرتضی مطهری؛ ج ۲، تهران: انتشارات صدر، ۱۳۹۰.
۲۰. طریحی، فخرالدین بن محمد؛ **مجمع البحرين** [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۶، ج ۳، تهران: انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵.
۲۱. فراهیدی، خلیل ابن احمد؛ **کتاب العین** [نسخه الکترونیکی]؛ ج ۸، ج ۲، قم: انتشارات نشر هجرت، ۱۴۱۵ق.
۲۲. کرایب، یان؛ **نظریه اجتماعی مدرن از پارسونز تا هابرماس**؛ ترجمه عباس مخبر؛ تهران: نشر آگاه، ۱۳۷۸.

۲۳. کعبی، عباس؛ «نظام‌سازی از منظر حقوق عمومی»؛ سخنرانی در همایش نظام‌سازی انقلاب اسلامی از منظر حقوق عمومی، قم: همایش نظام‌سازی انقلاب اسلامی از منظر حقوق عمومی، ۱۳۹۲.
۲۴. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۱.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه [نسخه الکترونیکی]؛ تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۲۶. مؤمنی، منصور؛ مباحث نوین تحقیق در عملیات؛ تهران: انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۲۷. میرباقری، سیدمحمد مهدی؛ جلسات درس خارج فقه حکومتی؛ قم: سایت فرهنگستان علوم قم، ۱۳۹۱ در: www.isaq.ir.
۲۸. نقی پورفر، ولی‌الله؛ اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن (نسخه ۲۴)؛ تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات مدیریت اسلامی، ۱۳۸۳.
۲۹. واسطی، عبدالحمید؛ نگرش سیستمی به دین؛ چ ۱، مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ۱۳۸۸.
۳۰. هادوی تهرانی، محمد مهدی؛ «نظریه اندیشه مدون (۱، ۲ و ۳)»؛ فصلنامه قیاس؛ ش ۷، بهار ۱۳۷۷.
31. www.khamenei.ir
32. Ackoff, R. L; **From mechanistic to social systemic thinking**; Cambridge, MA: Pegasus Communications Inc, 2000.
33. Ashby, R; "Stability and adaptation. Organizations: Systems"; **Control and Adaptation**, Volume 2. / [a Cura Di] Joseph A, Litterer, 1960.
34. Ball, R. A; "Sociology and General Systems Theory"; **The American Sociologist**; 13, 1, 1978, pp.65-72.
35. Dahl, R. A; "A Democratic Dilemma: System Effectiveness

versus Citizen Participation”; **Political Science Quarterly**, 109, 1, 1994, pp.23-34.

36. Parsons, Talcott; **The Social System**; Glencoe, Illinois: Free Press, 1951.
37. Penna, Robert M; **The Nonprofit Outcomes Toolbox**; Wiley, 2011.
38. Radcliffe – Brown, A. R; **Structure and Function in Primitive Society**; New York: Free Press, 1952.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی